

A program a *Magyar Néprajz I. Táj, nép, történelem* c. kötet első felének megalkotását tűzte célul és négy fő témakörre fókuszált: A cél megvalósult, a tervezett kéziratok elkészültek cca 30 ív terjedelemben. Az egyes fejezetek enciklopédikus jelleggel és tömörséggel foglalják össze tárgyukat.

Az őshazáktól napjainkig követi a magyar nép kulturális adaptációját a mindenkori természeti tájhoz, figyelemmel annak tükröződésére a kulturális tradíciókban és a szókészletben. Az ökológiai potenciál kihasználását, a kultúrtáj formálását, a tájépítés eredményeit a tájformálás történeti menetét követve, elemző módon írja le.

A történeti Magyarország etnikumainak és etnikai tereinek történeti alakulását, azon belül a magyar népességszám és népterület változásait követi korszakról-korszakra. Elemzi az etnodemográfia tényezőit és térképeken rögzíti az egyes népek, etnikumok időben változó térfoglalását és térvesztését.

A magyar nép történeti-táji tagolódását a földrajzi és a kulturális régiók, történeti tartományok viszonyrendszerében, új osztályozási szempontok szerint, s a vizsgált régió, vagy népcsoport jellemzésére alkalmas néprajzi jelenségeket is megemlítve tekinti át. Fogalomhasználatában helyet kapnak a szakterminológiájában kevésbé használt kategóriák is, pl. népterület, néptömb, népsziget, enklávó, diaszpóra, reliktum, zóna, kistérség stb.-

Az etnográfia és a folklorisztika történetét Magyarországon, külön-külön elsőként leíró tanulmányok a periodizáció, az eszmetörténet, az intézménytörténet, sőt az irányadó tudósok tekintetében is számos új megállapítással szolgálnak (pl. a nemzetiségek néprajzi felfedezéséről, az evolucionizmus eszmei hatásáról, az európai etnológia kezdeteiről)

Zárójelentés a Magyar Néprajz I. (Táj, nép, történelem) 1. félkötet

(T 042 789-es) OTKA-programról, 2003-2006.

Céltűzés

A program a *Magyar Néprajz nyolc kötetben* c. kézikönyv első, *Táj.nép, történelem* c. kötete egyik felének előkészítését – megírását és képanyagának összegyűjtését – tűzte célul. Ez a kb. 30 ívnyi szöveget és 10 ívnyi illusztrációt tartalmazó félkötet négy fő témakörre fókuszált: 1/ A magyar nép természeti környezete, 2/ A magyar népesség történeti demográfiája, 3/ A kulturális

régiók és az etnikai, regionális csoportok, 4/ Az etnográfia és a folklorisztika története Magyarországon.

A *Táj, nép, történelem* c. kötet másik félkötetének megírása 2004-2005-ben *A magyar néphagyomány történeti korszakai* címen, hasonló terjedelemben, de az NKA támogatásával valósult meg. Mindkét félkötet szövegezését a kézikönyv által megkívánt enciklopédikus jelleg és tömör fogalmazás jellemzi.

Résztevők

A program négy szakértő szerzőre épült, akik egyetemi oktatói, szakjukon belül és azon túl is jól ismert kutatói. Voigt Vilmos (ELTE) a hazai folklorikusatörténetét, Mohay Tamás (ELTE) a magyar népterület keleti felét, a kulturális régiók és etnikai csoportok egyik részét (Alföld, Erdély, Moldva), Paládi-Kovács Attila (MTA Néprajzi Intézet és ELTE) a népterület nyugati felét (Dunántúl, Felföld) dolgozta fel a kötet számára. Paládi-Kovács „a magyar nép természeti környezete” címen mutatta be a „táj és nép” kölcsönhatás, a természethez való alkalmazkodás (tájkiélés) és a természetátalakítás koronként változó problematikáját, a kultúrtáj létrehozásának küzdelmeit. Ugyancsak Paládi-Kovács írta meg az etnográfiai kutatások mintegy kétszáz éves hazai történetét. Kocsis Károly geográfus (MTA Földrajztudományi Intézet) a magyar népesség gyarapodásának, olykor drasztikus pusztulásának történetét, a Kárpát-medence etnikai térszerkezetének változásait dolgozta fel, figyelemmel a mindenkori népességszám alakulására, az etnikai arányok módosulására, a telepítések, a migrációk, a lakosságcserek hatására, az asszimiláció és a disszimiláció jelenségeire.

A kutatás menete, módszerei

A kutatás viszonylag kevés terepmunkát és utazást, annál több könyvtári és adattári búvárkodást igényelt. Egyes résztémák helyszíni anyaggyűjtését támogattuk az OTKA program terhére: így a bizonytalan dél-erdélyi magyar szórványok, népszigetek (pl. Oltszakadát, Halmágy vidéke) meglátogatását gépkocsin (Mohay Tamás terepbejárása). Kolozsvári könyvtári, adattári kutatást vendégtanári meghívás alkalmával mindketten végezhattünk, a dél-gömöri és észak-nógrádi csevice-források felmérését saját költségen végeztük

(Paládi-Kovács). Más esetekben (pl. Al-Dunatáj, Delibláti-pusztá) a korábbi évek tereptapasztalatai is hasznosíthatók voltak a tájtörténeti stúdiumok során.

A kutatási tervben előirányzott külföldi utazások egy részét sikerült MTA keretből megoldani. Így egyedül Mohay T. finnországi szállásdíját fizettük az OTKA-program terhére a 9. Finn-magyar néprajzi szimpózium alkalmával, ahol témájából angol nyelvű előadást tartott. Így ezen a rovaton megtakarítást érhattünk el.

A program közreműködő kutatói évenként kiadott megbízás alapján készítették el az évekre lebontott kutatási tervben meghatározott szövegrészeket, s adták át a témavezetőnek papíron és digitális adathordozón is. Ezek az anyagok ma az MTA Néprajzi Kutatóintézetében a témavezető szobájában tekinthetők meg. Minden évben gyarapodott a tervezett kötet illusztrációs anyaga is. Ábrák és térképek gyűjtése folyt fénymásolatban, történtek térképrajzolások, készültek grafikai ábrák, fénykép-reprodukciók és kottagrafikák az anyagi lehetőségek függvényében. (Ezek számlái, bizonylatai a pénzügyi beszámolóban jelennek meg.)

Kisebb résztémák anyagfeltárását egyetemi hallgatók és doktoranduszok (18 fő) tanulmányi feladatként, honorálás nélkül végezték. Fáradozásuk eredménye (és jutalma) egy „gyűjteményes kötet”, mely az Akadémiai Kiadónál 2005-ben jelent meg az NKA és a NKÖM támogatásával *Parasztélet, kultúra, adaptáció* címen Báti Anikó (et alii) szerkesztésében. A kötet nyomdai, kiadói előkészítését OTKA-kutatásunk is támogatta.

A kutatás eredményei

A MAGYAR NÉP TERMÉSZETI KÖRNYEZETE

A tanulmány a magyarság természeti környezettörténetét követi nyomon a néppé válástól a 20. század közepéig. Az emberi társadalom, a gazdasági tevékenység és a táji keretek, a természeti környezet összefüggés- és kölcsönhatás-rendszerét tárgyalja, mind az őshazákban, mind a Kárpát-medencében. Első renden a tájhasználat, az életfenntartó tevékenységi formák természeti erőforrásait, környezeti igényeit vizsgálja, s mellőzi a geológiai szerkezet, a felszínfejlődés és térmorfológia stb. kérdéseit. Figyelemmel van a domborzattípusokra, az alapvető éghajlati, vízrajzi, talajtani és biogeográfiai viszonyokra, mint az anyagi javak megszerzésének, előállításának tényezőire.

Rámutat, hogy a földrajzi környezet alakítása, az antropogén erők hatása az őshazában még jelentéktelen. A korai szakaszokban az emberi közösség „a természet élősdije”, javainak gyűjtögetője és zsákmányolója. Természetismerete viszont igen jelentékeny, mint arról a magyar nyelv szókészletének uráli, finnugor és ugor rétege tanúskodik. A szerző térkép-vázlatokkal is illusztrálja az ún. „életföldrajz” szerepét a magyar őstörténeti kutatásokban, az Ural-vidéki őshazák körvonalazásában. A termelő gazdálkodás (földművelés, állattartás) megjelenése után, majd a nomád életformára történő áttérést követően az ősmagyarság új életföldrajzi viszonyok közé került és sikeresen adaptálódott hozzájuk. Keletről nyugat felé vándorolva egyre kedvezőbb életföldrajzi viszonyok közé került. (Az Etelköz és még inkább a Kárpát-medence természeti viszonyait a keleti pusztáknál kisebb hőmérséklet-ingadozás, több csapadék, bővebb fűhozam jellemezte.) A magyar nyelv a vándorlás korában is jelentős mértékben bővült újonnan megismert növények, fánemek, halak, vadak, madarak stb. neveivel, főként ótörök és keleti-szláv kölcsönszavakkal.

A tanulmány második fejezete a 9-15. század időmetszetében rajzolja meg a Kárpát-medence benépesítésének és gazdasági birtokbavételének folyamatát. A honfoglalás és a korai Árpád-kor – például az alföldi árterek és ármenetes térszínek (életkamrák) és a dombvidéki tájak, medencék – természeti erőforrásai felgyorsították a tevékenységi formák fejlődését, a gazdasági terek szerveződését, a termelés differenciálódását és térszerkezetét. Jelentőssé vált az emberi közösségek tájformáló tevékenysége, amit jelez a szántó-, rét- és legelőnyerés céljából folytatott erdőirtás, a fokrendszer kiépítése, karbantartása a folyókon, halastavak, malom- és öntözőcsatornák építése, állandó települések létesítése, föld-, gerenda-, kővárak és templomok építése, a bányászat megindulása stb. A magyarság és az ország más népei sajátos környezetkultúrát alakítottak ki, s a városok megjelenésével megnőtt az utak, vámok, révek, hidak és általában a közlekedés szerepe. Az önellátás törekvése mellett megjelent az áru, a piac és a földrajzi munkamegosztás, a tájak közötti termékcsere.

A 16-18. századi tájváltozások zöme kifejezetten antropogén eredetűek. Említhetjük hatalmas hódoltsági területek háborúk okozta pusztasodását, korábbi kultúrtájak elvadulását, miközben a királyi Magyarország és Erdély

védettebb részein megjelentek Európa technikai innovációi (bányászat, malmok, hámoripar, fafeldolgozás, építészet stb.), s még a középkor épített öröksége is megmaradt. A békésebb 18. században hatalmas építőmunka állította vissza a megművelt tájak képét, szelídítette meg ismét az elvadult környezetet. (Kezdetét vette a lápok, mocsarak lecsapolása, a folyók, patakok szabályozása, a gyepék feltörése, a futóhomok megkötése, soha nem látott méreteket öltött az erdők, nádasok, bozótosok irtása stb.) A gazdaság reorganizációja, a természeti erőforrások egyre teljesebb hasznosítása döntően még a hagyományos, középkorias paraszti és ipari módszerekkel történt, s kétkezi munkásrétegek tömegei kellettek hozzá. Éghajlatváltozás – a 16. században kezdődő „kis jégkorszak” –következtében húzódtott délebbre a Felvidék középkori szőlőkultúrája az újkor első századaiban.- (Az évi 9,5-10 C fokos izoterma-vonaltól északra fekvő helyeken a szőlőművelés megszűnt vagy eljelentéktelenedett a hűvössé vált éghajlat miatt.)

A 19-20. századi folyamatok meghatározó eredménye az integrált környezet-átalakítás és az országos infrastruktúra hálózatainak kiépítése. A „természetátalakítás” munkálatai helyenként jelentős károkat is okoztak. Említhető pl. az „ipari tájak”, különösen a bányavidékek, a kohászat, az építőanyag ipar stb. telephelyei, s a tevékenységük környezetkárosítása. A Tisza és mellékfolyóinak szabályozása a Tiszántúl és a Bánság jelentős térségein vezetett a talaj szikesedéséhez. (Az ármentesített területek, s az árterek földművelése néhány év kiugró eredményességét követően, általában véve visszaesett.)

A tájépítő munka kései szakaszában történt a Nyírség, a Duna-Tisza közti homokhátság és legkésőbb a Delibláti-homokhátság „meghódítása”, intenzív hasznosítása. A települések közötti térben a Dunántúlon a 18. század végén, a Kisalföldön és a Nagyalföldön csak a 19. század végén kapcsolódtak össze a terjeszkedő kultúrtájak. E régiókban ma már csak szigetnek léteznek kisebb nagyobb természeti tájak, ősi ökoszisztémák (pl. kopácsi rét, Gemenc, Bugac, Hortobágy, Bátorliget stb.) Az utóbbi évtizedekben létesült nemzeti parkok, természetvédelmi körzetek főként a természet értékeit védik.

A kultúrtáj, mint folytonos emberi fáradozással átalakított és ma is használatos tér a Kárpát-medencében a magyarság és a vele együtt élő népek monumentális alkotása, ezer éves munka eredménye. Döntően a földműves

parasztság érdeme, de még számos más réteg, csoport is említhető lenne (kézműves iparosok, kubikosok, mérnökök, erdészek stb.).

A tanulmány tárgyköréhez tartozó publikációk: Paládi-Kovács A.: *A rét- és legelőgazdálkodás visszaszorulása az Alföldön (XIX-XX. század)*. Nagykőrös, 2004; U.ő.: *A Felföld ásványvize: a csevice*. Eger, 2006.; U.ő.: *Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880-1914)*. Nyíregyháza, 2006.; U.ő.: *Természetátalakítás és település a Bánátban a 19. század végén*. Előadás a Magyar-Román Történész Vegyesbizottság ülésén. Bp., 2006. nov. 13. U.ő.: *„Ipari táj”. Gyárák, bányák, műhelyek népe a 19-20. században*. Közel 30 íves könyv (327 oldal + 44 oldal képmelléklet). Megjelent az Akadémiai Kiadónál 2007. augusztusában. Kiadását döntő részben a program költségvetési maradványa tette lehetővé (nyomdaköltség)!

KULTURÁLIS RÉGIÓK ÉS ETNIKAI, REGIONÁLIS CSOPORTOK

A magyar nép táji-történeti tagolódása a néprajztudományt régtől foglalkoztató kérdéskör. Viski Károly, Ortutay Gyula, Gunda Béla és mások rendszerező, leíró munkálatai után a Magyar Néprajzi Lexikon szócikkeinek egyik markáns vonulata, s az azokból szerkesztett népszerű kötet (Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*) a szélesebb közönséghez is eljuttatta a tárgykör fontosabb ismereteit. Legutóbb Kósa László fordult monografikus igényű művében a magyarság táji csoportjai, földrajzi, történeti, társadalmi tagolódásának kérdései felé. (Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon [1880-1920]*. Budapest, 1998.)

Jelen tanulmány Kósa könyvénel jóval szűkebb terjedelemben, attól eltérő felfogásban közelíti meg a hagyományos kultúra földrajzi tagoltságának és a magyarság táji csoportjainak problematikáját. *Kulturális régió*nak azt a földrajzilag körülhatárolható térséget nevezi, amelyen a kultúrának egy történetileg viszonylag stabilan rögzült, folytonosságot mutató, a környezettől eltérő, sajátos struktúrája mutatható ki. A kulturális régiók egymással érintkező, összefüggő rendszerbe foglalhatók, s bár egymást nem fedik, éles határok sem vonhatók közöttük. E felfogás szerint a Kárpát-medence éppúgy felosztható kulturális régiókra, mint a Balkán-félsziget vagy Skandinávia. Méreteit tekintve a kulturális régió összevethető a geográfia régióival, s éppúgy több közép- és kistájból tevődik össze. Felfogásunk szerint a *régió*val szinonim

fogalom lehet a *provincia* és a *tartomány*. Akár a római provinciákra, akár a német tartományokra gondolunk, érzékelhetjük e fogalomkör politikai, kormányzási, igazgatási vonatkozásait is. E felfogás értelmében a Kárpát-medencében a Dunántúl, a Felföld, az Alföld, Erdély és Szlavónia tekinthető teljes értékű kulturális régióknak. Az így értelmezett kulturális régiók a történelem egy-egy korszakában tartományi kormányzat alatt álltak vagy önálló államszervezet keletkezett a földjükön. A történelmi Magyarországon kétségbevonhatatlan Erdély és Szlavónia (Drávántúl) tartományi múltja, s a Dunántúlnak is van Pannónia provinciától kapott öröksége. Thököly Felső-Magyarországnak északi szubrégiója a 20. században etnikai alapon álló államiséget kapott (Szlovákia), elragadva a két Alföld egyes részeit és a déli szubrégiótól elválasztó medencék sorozatát (s velük együtt magyar nyelvű lakosok tömegeit) is.

A vizsgált tartományokban századok óta nem egyetlen, hanem több nép, etnikum, nyelv, hitfelekezet van jelen, de azok státusa, számaránya az idők folyamán változott, s koronként radikálisan átrendeződött. A kulturális és nyelvi kölcsönhatások e népek között folyamatosan megfigyelhetők, miközben mindegyikük megőrizte kultúrájának, népiségének etnikus jegyeit. Tartományi szinten a népi kultúrának megragadhatók regionális elterjedtségű elemei, rendszerei is. Ezek a műveltségi elemek, rendszerek jellemzőek a régióra, s ilyenformán összekötik az ott élő népeket is. Többségük a földrajzi környezethez szorosan kapcsolódó anyagi kultúrában, pl. a hagyományos gazdálkodás tárgyi világában és az épített örökség objektumaiban figyelhető meg. Ezért foglalkozik a néprajz az „erdélyi”, a „moldvai”, a „felföldi”, az „alföldi” stb. népi kultúra regionális jellegzetességeivel. Bartók (1925) óta tudjuk, hogy az így felfogott regionalitás jelen van a folklórműveltség egyes rendszereiben is, pl. a népzene és a néptánc dialektusaiban is.

A tartományok, kulturális régiók maguk is erősen tagoltak, mind természetföldrajzi, mind társadalomföldrajzi tekintetben. Az alrégiók mindegyike számos közigazgatási egységre (megye, járás, kistérség), népi névadású kisebb egységre, ún. kistájra tagolódik.

A Dunántúl maga is erősen tagolt geográfiai térsége, melynek tájfeldrajzát, tájbeosztását sokan vizsgálták, s néhány összefoglalás is említhető. Tárgyunk szempontjából különös figyelmet érdemel Bulla Béla

természetföldrajzi klasszifikációja, mely négy nagytájat különít el benne: 1. Alpokalja, 2. Kisalföld, 3. Dunántúli-középhegység, 4. Dunántúli-dombság, továbbá az Alföldhöz kapcsolódó, Mezőföld, Duna-mellék, Dráva-mellék néven említett közép- és kistájak. Tanulságos, hogy a Nyugat-Dunántúl, a Kisalföld, a Dunántúli-középhegység és Dél-Dunántúl a klímaterképeken is önálló éghajlati körzetként jelenik meg. Még meglepőbb a magyar népnyelv dialektusainak, a nyelvjárások típusainak elrendeződése. A „nyugati dialektus” határai csaknem pontosan egybevágnak a geográfiai „Alpokalja”, a klimatológia „Nyugat-Dunántúl” elnevezésű térségének határaival. A dialektusok között jól elválik a „dél-dunántúli” és a „közép-dunántúli – kisalföldi” megnevezésű nyelvjárástípus. (Utóbbi a Kisalföld és a Dunántúli-középhegység területét öleli fel.)

A néprajzi tényanyag mellett ezek a tanulságok is megerősítik a szerzőt abban, hogy a „nyugati népterület” magja Vas és Zala megye területe, kiegészítve Veszprém nyugati (kb. a Marcal vonaláig terjedő) peremével és Sopron környékével.

A **Dunántúl** egészére jellemző, regionális elterjedtségű kulturális javak száma viszonylag szerény. Ilyen például a fejenhordás, mint domináns teherhordó mód. Ezzel szemben a *csingafa*, a két személy által vállon vitt *csöbörred*, csupán a Dunántúl nyugati felén volt használatos a 19-20. század fordulóján. Az etnográfia számon tartja a dunántúli bútorkultúra jellegzetes darabjait, stílusjegyeit, szerkesztési, díszítési technikáit. A dunántúli cifraszúrról megállapítja, hogy a magyar szűrök között a legrövidebb, a gallérja viszont a legnagyobb. A dunántúli viseletről azt emeli ki, hogy sokkal kevésbé kötik össze azonos sajátságok, mint az erdélyi, felföldi vagy akár az alföldi öltözeteket. Dunántúli jellegzetesség volt a 19. században a sajátosan hajtogatott fejkendő, a *pacsa*, férfiaknál a cylinder formájú, magas tetejű, keskeny karimájú kalap, kivált a pásztorok ruházatában. A Dunántúl volt a posztóból készült *rajthuzli*, miként a *birkások* hazája is.

A dunántúli pásztorművészet mondható valamennyi országrész közül a legváltozatosabbnak, mind tárgyi világát, mind technikai eljárásait tekintve. Jellegzetes tárgyai pl. a lopótökből készült edények (*kobakok*), a spanyolozással (viasztechnikával) díszített fafaragások; különböző használati és dísz tárgyak. A dunántúli zenei dialektust már Bartók jellemezte (1925), a

dunántúli táncdialektust azonban csak Martin György írta le, határozta meg az 1970-es években. Különösen Dél-Dunántúl őrizte meg a régies vonásokat, a *kanásztánc*, a vele rokon *ugrós*, a botos és üveges táncok, a „lippentős – mártogatós” páros táncok bőségét, a verbunkosok hiányát.

A Dunántúlon volt a céhes takácsmesterség a legelterjedtebb, ahol már a 18-19. században átvette a szövés munkálatait a parasztasszonyoktól. Ott készült a legtöbb „hímes takácsszöttes” is, onnan maradtak fenne a takácsmintakönyvek. Korán meghonosodott a képfestő ipar is, mely szintén hozzájárult a dunántúli népviseletek 19. századi alakulásához. A kenderrost megmunkálása Nyugat-Dunántúlon csupán négy, a Kisalföldön öt fázisban történt. A magyar nyelvterületen meghatározott tizenöt rostkikészítő rendszer közül három kapcsolódik a Dunántúlhoz, az előbb már említett alrégiókhoz. Nem volt regionális egység a tűzhely- és háztípusok tekintetében sem. Három házterület – a kisalföldi, a közép- és délnyugat-dunántúli, a drávai – kötődik szorosan az országészhez, továbbá az alföldi nyugati peremvidéke nyomul be a Mezőföldre, a Duna jobb partjára.

A további részletekhez lásd Paládi-Kovács A. dolgozatát (*A Dunántúl tájai és néprajzi tagoltsága*), s az abban közölt térképvázlatokat.

A **Felföld** és az északi magyar népterület néprajzi jellege a két földrajzi szubrégióhoz (Magas-Felföld, Dél-Felföld) sokban igazodik. A két alrégió között húzódó érchegegyeségi zóna, s az alatta futó magyar-szlovák nyelvhatár Lévától – Kassáig tartó szakasza egyben domborzati, éghajlati, növényföldrajzi határ is. Valószínűleg ezzel függ össze a nyelvhatár középkor óta kimutatható folytonossága, csekély mérvű ingadozása is. Az említett természetföldrajzi és társadalomföldrajzi határvonalak nyalábja a Kárpát-medence egyik legjellegzetesebb népi, nyelvi, kulturális kontaktzónáját jelöli ki.

A felföldi regionális kultúra kevésbé tagolt, mint a dunántúli. Egysége megmutatkozik a településformák, a város- és falualaprajzok, a telekformák, a tűzhely- és házformák egyöntetűségében, a lakásbelső, a füstelvezetés technikája, a szánok- és kerekcses járművek, az emberi erővel végzett teherhordás, sőt még a népviselet és a táplálkozáskultúra, a konyha jellegében is. A felföldi vagy északi háztípus Máramarostól a Kiskárpátokig terjedően mindenütt egységes. Nemcsak a magyar nyelvterület északi sávjában, s más népek közé ékelődő szigetein, hanem a szlovák, német, ruszin, lengyel

településeken is. Lényegét tekintve laposkemencés, kürtös füstelvezetésű, vízvetős homlokzatú lakóház jellemzi az egész nagy tartományt, legyen az anyaga borona vagy zsilipelt fa, használjanak bár kő-, föld- vagy téglafalazatokat. A Magas-Felföld fenyőzónájában tovább élt a boronaház, a Déli Felföld övezetében a tölgyfából zsilipelt technikával épült ház és csűr adta meg a falukép jellegét. Előbbire a fazsindely, utóbbira a lépcsősen felrakott, kevés zsúptető volt jellemző. Az egész tartományban elterjedt régies parasztbútor az ácstechnikával, bükkfából készült szűszék és ácsolt láda, az ágyszék, a karos lóca. A Felföld minden népénél ismeretes a szobai függőbölcső, a mezei vászonbölcső, s még olyan jelenségcsoportokban is megmutatkozik a regionális egység, mint az emberi erővel végzett teherhordás. Az északi magyar népterületen – akárcsak a szomszédos szlovák, ruszin, német falvakban - meghatározó volt a háton, főként vászonlepedőkkel, ponyvakkal történő cipekedés. A hátitarisznya, a hátikosár, a puttony, a szénás hátikas, a gyermekhordó lepedő (*tacska, polka*) kiegészítette a háton végzett teherhordás eszköztárát.

A Felföld népeinek táplálkozási kultúrája többszörösen rétegzett. Egyik jellegzetessége a savanyú ízirány, a sokféle savanyú leves, az erjesztett korpaleből főtt böjti ételek (*kiszi, kyselica*), a a levesek tejjel, tejföllel habarása, s a hozzá tartozó *habarófa*. Korán fontos szerepet kaptak a tejtermékek, a sajtok és a juhtúrók (*brinza, boronza, keserű túró*). A 19. század elején vált a Magas Felföldön és az érchegységek bányavidékein néptáplálékká a burgonya. Pótolta a korábbi kásákat (*zab, pohánka, haricska*), bár a keleti részeken a *zsámiska* továbbra is kedvelt étel maradt. A burgonya változatos felhasználásával vált a felföldi konyha jellegzetes ételvé a juhtúrós *sztropacska*, a *tócsni, lepcsánka* stb. A Felföld magyarsága főként borivó, a Magas Felföld szlovák és német lakossága régtől inkább sörivó, a gabonapállinkát sem veti meg.

A felföldi népviseletek regionális jegyei között a posztóruhák, szűrujjasok szerepét kell kiemelni. Az északi magyar népterületen a 18. század vége felé a kék és a fekete posztó váltotta fel a nyersfehér (*halina*) posztót. A zsinóros magyar viselet a 17-18. században behatolt a német bányavárosokba is. A női viseletet az egész Felföldön a főkötők és fejrevaló kendők nagy változatossága jellemzi. Ebben a tekintetben teljesen egyedül áll a Kárpát-

medence tartományai, kulturális régiói között. Említhető a csipke korai feltűnése a női viseletben, továbbá készítése és kivitele más tájakra. A tót csipke a 18. századi Erdélyben sem volt ismeretlen. Felföldi vándorárusok (*csipkárok*) terjesztették országszerte.

A bányászat, a vasipar, az agyagipar, a céhes kézműipar fejlettsége a Felföld városait, ipari központjait és háziipari körzeteit már az újkor elején országos jelentőségre emelte. Legtöbb ipari termékét az Alföldre hordta. Vándoriparosai (szolgáltató iparok: ablakos, drótos, bádogos stb.) és kereskedői az országhatárokon túlra, messze országokba is eljutottak (pl. *vengerecek*). Bányászatához, hámoriparához, távolsági kereskedelméhez kapcsolódott a kerekes járművek több típusa (*mázsaszekér* rézérc, *válószekér* vaskő, *kasos szekér* faszén, láncos oldalú szekér széna, *nyári szekér* széna és kevés gabona, *bárkaszekér* cseréparu szállítására). Ezek egy része már a késő középkor folyamán kialakult. Az erdei fakitermelés és a montániparok a téli és nyári szánok, a kézi és fogatolt csúszó járművek gazdag választékát igényelték.

A felföldi etnikumok szellemi műveltségének regionálisan jellemző közös vonásait több történeti rétegben is fellelhetjük. A Felföld túlnyomó részén ismeretes szokás a *kiszehordás* vagy *kiszehajtás*. A néphit régi rétegébe tartoznak a bányászathoz kapcsolódó néphit-alakok (*bányatörpe*, *bányaszellem*, *permónnyik*). A felső-magyarországi német városokban említik először a *passio* játékokat, magyar és szlovák területen is elterjedtek a leányok ún. *hídjátékai*.

Az északi magyar népterülethez tartozik a (Moldva nélkül számított) négy magyar zenedialektus egyike. A Felföld magyar és szlovák népzenéje kölcsönösen hatott egymásra, s a régió dallambőségét a kölcsönzések bizonyára csak fokozták. Regionális tagozódás a történeti néphagyományban is megmutatkozik. Nem véletlen, hogy a Felföldön a tatárjárás, a Muhi-csata után a hegyek között menekülő IV. Béla király, a cseh rablólovagokat kiűző, a magyar nemes urakat megleckéztető Mátyás király a népmondák hőse. A huszitákra vonatkozó emlékanyag a Felföld magyarságánál igen töredékes, mégis megmutatja „a csehek Magyarországon” máig tartó népi emlékezetét. Népköltési alkotások, szövegek átjutása a nyelvhatáron a két nyelvű emberek révén észrevétlenül folyt. Mesék, balladák, dalszövegek „átköltése” valamivel nehezebben ment, mint a dallamok adaptálása, mégis mindennapos esemény

volt. A zenefolklór közvetítéséhez a nyelvhatár közelében élő kétnyelvű cigányzenekarok is hozzájárultak.

A kéziratot tanulmányhoz kapcsolódó egyéb publikációk: Paládi-Kovács A.: *Tájak, népek, népcsoportok*. Könyv. Bp. 2003; U.ő.: *A Dunántúl tájai és néprajzi tagoltsága*. (Pécs – Nyíregyháza, 2003); U.ő.: *Régi szekerek Észak-Gömörben 1513 tájékán* (Bp., 2003); U.ő.: *Kistáj, járás, kistérség* (Kecskemét, 2004); U.ő.: *Megjegyzések a zóna és a zonalitás fogalmának néprajzi értelmezéséhez*. Aszód, 2005; *Kun nyomok Északon*. Jászberény, 2006; U.ő.: *A palóc kishi és a savanyú ízlésirány kérdése*. Studia Ethnologica Hungarica VI. (Pécs, 2007) sajtó alatt. U.ő.: *A kiszehajtás szokásának földrajzi elterjedtsége*. Agria, az Egri Múzeum Évkönyve, Eger, 2007. 5-20,

Az **Alföld** a Kárpát-medence központi fekvésű, síksági jellegű és legnagyobb tája (102 ezer km²), melynek tengelyében folyik a Tisza. A síkság a folyóvölgyekben beékelődik a hegyek közé. Három alrégiója a Duna-Tisza köze, a Tiszántúl és a Bánság. A központi magyar népterület egyik fele a Tisza síkságához kapcsolódik. A Felső-Tisza-vidék magyarsága a középkor óta folytonos, a Közép-Tisza vidékéhez tartozó kistajak népe a hódoltság századaiban erősen megfogyatkozott, de utánpótlását a 18. században a felföldi és a Felső-Tisza-vidéki magyarság adta. Az Alsó-Tisza-vidék (Bácska, Bánát) magyarsága a 16-17. században csaknem teljes egészében elpusztult vagy elmenekült. Népsége kicserélődött, magyarsága 18-19. századi telepés. A Délvidék újratelepítéséből a történeti Magyarország csaknem minden népe kivette a részét, de érkeztek telepések távoli német tartományokból is.

A pusztásodott, elmocsarasodott tájakon a folyók szabályozása, a lápok lecsapolása, a fásítás, a falvak, városok építése volt a 18-19. századi közösségek legnagyobb tette. Küzdelmes munkájuknak köszönhetően az Alföld ismét kultúrtájjá változott.

Az Alföld kontinuos magyarsága a középkori (s még korábbi) kulturális hagyaték sok elemét megőrizte. Említhető a pusztákon folyó szilaj pásztorkodás számos építménye (cserény, vasaló, szárnyék, kontyos kunyhó, töviskarám stb.), a háziállatok régi fajtái (pl. hortobágyi rackajuh, a szürke magyar marha, a komondor), az ún. „száritott hús”, száritott túró, a tarhó (joghurt), a kölesből, majd kukoricából erjesztett boza, a tüzelés trágyával, a tőzegvetés és sok egyéb. Az archaikus elemek közé sorolandó számos ősi

viseleti darab, különösen a bőrből, nemezsből készült tárgyak (kacagány, suba, süveg, saru, szűr).. Az alföldi cifraszűrnek több kistáji változata ismeretes. Leghosszabb a kun vagy kunsági szűr. Az Alföld pásztorvilága mindenkor népes, pásztorszervezete és szókincese egyedi, pásztorművészete pedig különösen a szaru- és bőrmívességben remekel, előz meg más régiókat.

A 13-14. században kezdődő pusztásodás átalakította a településhálózatot és a gazdasági életet. Óriásfalvak és határok alakultak ki a századok folyamán. Debrecen, Szeged, Kecskemét, H. vásárhely határa a 19. században egyes angol grófságok területével vetekedett. A „pusztákon” a 15. században kezdődött a tömeges vágómarha-tartás, s a marhakivitel évszázadokra az ország egyik fő bevételi forrásává vált. Az egész évben legelőn tartott nyájak őrzésére rideg pásztorok népes seregét alkalmazták, s belőlük vált ki a katonáskodó hajdúk serege a 16-17. században. Az alföldi mezővárosok tehetősebb, birtokos rétegéből alakult ki az ún. cívis polgárság.

Az Alföld jellegzetes településformája az ún. ólaskertes, kétbentelkes település. Típusos formájában ez főként a Közép-Tisza-vidék kistájain élte meg a 20. századot. A települések magjában, szűk bentelket használó lakónegyedeket az ólaskertes széles gyűrűje vette körül. A falvakat, mezővárosokat az ún. belső legelő övezte, ahová a kezes jószágot, a munkához szükséges ökröket, lovakat és a fejősnyájakat, csordákat naponta kihajtották. Azon túl terült el a szántók, kaszálók, ugarföldek övezete, a határ peremvidékén pedig a külső legelőké. Ott a tőkemarhát, a meddőnyáját, a ménest tartották egész éven át, utóbb pedig a tavaszi kiveréstől az őszi beszorulásig. Az ólaskertes település jellegzetes épülete a *tüzelős ól*, mely egyben a jószágot télen át gondozó férfiak lakó- és hálóhelyeként is szolgált.

Az Alföld tájképét a 19. század elejétől az 1960-as évekig jellemezte a tanyavilág. A földműves tanya másodlagos szórványtelepülés, ahol a községek, városok külterületi lakossága élt. Az Alföld építőanyaga a föld. Az épületek, a házak falazata változatos technikával, de földből, utóbb vályogból vagy agyagtéglából épült. Tetőzete ágasfás-szelemenés szerkezetű volt. A fedél anyaga túlnyomóan nád, a Felső-Tisza-vidéken taposott szalma. A lakóház füsttelenítése más hazai régiókat megelőzően, a 17-18. században ment végbe. Jellegzetes tűzhelye a sárból épült, zárt boglyakemence, melynek füstje kezdetleges kéményeken, utóbb ún. szabadkéményen át távozott.

Az Alföld földművelő gazdaságát már a középkor végén is a búza-, árpa- és kölestermesztés jellemezte. Az aratás a 15-16. század óta hosszú nyelű kaszával történt, nem sarlóval, mint a hegy- és dombvidéki tájakon (mint Európa túlnyomó részén). A levágott gabonát a szénához hasonlóan „takarták fel”, gyűjtötték boglyába, vontatóba és lovas vontatással továbbították a szabad szérűkre, ahol lovakkal „rúgatták el”, nyomtatták ki. Csűrök, rakodók hiányában a szénát, szalmát a szabadban, a szemtermést pedig gabonásvermekben, magas talajvíz esetén boglyaformájú gabonásokban tárolták.

Az alföldi konyha 18-19. századi újítása volt a gulyás, a pörkölt és a paprikás, eredendően a pásztorok bográcsában, szabad tűzön főtt ételek. További jellegzetességei az ún. száraz tésztás ételek, a levesben és köretként is használt tarhonya, a lebbencs, bográcsos ételként a slambuc, az öhön stb. Régtől híres az alföldi búzakenyér, melyről már a 18-19. századi utazók is beszámoltak. A fűszerek közül a 18. század óta a paprika vált az alföldi konyha jelképévé. Akkoriban fejlődtek ki a jellegzetes kertészeti kultúrák, termőtájak is (csányi dinnye, makói hagyma, szegedi és kalocsai paprika, nyírségi és bánsági dohány). A 19. század végén nőtt meg a homokhátságok szőlőültetvényeinek jelentősége, alakult ki a szabolcsi burgonya, majd az almakultúra, a kecskeméti barack, a szatymazi őszibarack stb. hírneve.

Az alföldi bútor, az alföldi viselet közös, regionális jegyeit kevésbé lehet megragadni. Hiányoznak az ácsolt technikával készült szekrények. Meghatározó jelentősége van a fűrészelt deszkafélékből készült asztalos termékeknek. Így is bútorműves központ, stílus ismeretes (pl. debreceni, vásárhelyi, tiszafüredi, bajai, kalocsai stb.).

Az Alföldön viszonylag kevés népviseleti sziget élte meg a 20. századot (pl. Ajak, Apátfalva, Kalocsa, Mezőkövesd). Ezek viszonylag újkeletű, „parasztos” jellegű öltözeteivel szemben a mezővárosok cívispolgárságának ruházódása, ízlése már a 16-17. század óta polgári irányban fejlődött. A paraszti-pásztori viselet jellegzetes darabjai a kalapot megelőző nemezsüveg, a vászonból, gyolcsból varrott, rövid derekú, lobogós ujjú ing, a nyáron felsőruhaként is viselt, bőszárú vászongatya a 19. században vált az alföldi magyarok jellegzetességévé.

Az Alföld népzene- és néptánc-kultúrája a 18. században teljesen megújult. Az ún. „új stílus” ott született és ott jutott először túlsúlyba a „rég stílus”-sal szemben. Onnan terjedt tovább Erdély, a Felföld és a Dunántúl irányába, s hódított a nemzetiségek között is. Az Alföld önálló dialektusterület, mind a népzene, mind a néptánc anyagában Tánc-kultúrája egységesebb, mint a Dunántúlé vagy Erdélyé. A csárdás tempója az Alföldön mérsékeltebb, mint a Dunántúlon, de gyorsabb, mint Erdélyben.. Az alföldi magyar népköltészetben nem található klasszikus népballadák, de bőséggel árad a betyárballadák anyaga.

Erdély magashegységek (Keleti-Kárpátok, Déli-Kárpátok, Erdélyi-szigethegység) által övezett medence. Tágabb értelemben hozzáveszik az egykori Partium területét; az 1920 utáni köznyelvben pedig neve kiterjed a történeti Magyarországtól Romániához csatolt egyéb területekre is. Már a középkorban „három nemzet”, a magyar, a székely és a szász hazája.. Az újkorban a románság súlya növekedett meg, legújabbán a cigányság száma növekszik nagy ütemben. A 16-17. században a protestáns felekezetek kerültek túlsúlyba, a 18-19. században ismét megerősödött a római katolikus, s kiépült a görög katolikus egyház. A keleti magyar népterület erősen feldarabolódott. Homogén tömböt már csupán a Székelyföld alkot. Magyarok nagyobb számban Kalotaszegen, a Maros, a Szamos és a Kis-Küküllő mentén, s a Barcaságban élnek. A Mezőségen, Szilágyságban, Szatmárban, a Mezőségen, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér kisebb-nagyobb szigetei, diaszpórái találhatóak. Dél-Erdélyben és a Bánságban szintén kisebbségben, nyelvszigeteken, diaszpórákban él a magyarság. A szomszédos népek, néptörzsek nyelvi és kulturális kölcsönhatása egész Erdélyben szembetűnő.

Észak-Erdélyben (Máramaros, Szatmár, Szilágy, Szolnok-Doboka) az anyagi kultúrában régi szláv hatás tapasztalható. Ilyenek a fából, fakéregből készült egyszerű tárgyak, melyek párhuzamai a szomszédos, ruszin, ukrán, s távolabbi lengyel tájakon követhetők. Dél-Erdély anyagi műveltségében viszont balkáni jellegzetességek figyelhetők meg (pl. szántalpas pásztorkunyhó, kerek kőkunyhó, sütőharang, kaskavál sajt, övguzsaly stb.)

Erdély anyagi műveltségének regionális elterjedtségű elemei igen bőségesek. Minden népénél gazdag az erdei gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás ismereti és tárgyi anyaga. A települések meghatározó típusa a zárt

falu és faluközösség. A falukerítés és falukapu, a baromudvaros telekrend a 19-20. században még sok helyen az erdélyi tájak jellemvonásai közé tartozott. Szórványtelepülés legnagyobb számban az Erdélyi szigethegységben alakult ki. Ezekből II. József hatalmi eszközökkel hozott létre községeket. Elsődleges szórványok a csángóknál (Gyimes, Úz-völgy), s a székelyeknél (Hargita nyugati oldalán) találhatók.

A határhasználat kétnyomásos rendszere és a juhkosarazással történő trágyázás, miként a juhászat szervezeti rendje, a tejelosztás és –feldolgozás eszközkészlete, a tejtermékek egész sora, s a hozzájuk kapcsolódó táplálkozási kultúra sajátosan erdélyi, regionális szinten megjelenő struktúrákba szerveződött. Erdélyi jellegzetesség az állatállomány ágazati összetétele, a havasi lótartás és lófajták (pl. székely ló, oroszhegyi-, békási-, mokány-, hucul ló), a bivalytartás kiemelt jelentősége, a juhtartás méretei és a pásztorlás rendszerei, az ökör-és bivalyigázás túlsúlya, a lószerszám formája (félhám, egészhám).

A házfornák, típusok alapján két házterület határozható meg: északon a szamosi, keleten a székely házterület. Kettő közötti átmenet a kevésbé jellegzetes mezőségi házvidék. Az erdélyi ház alapvetően faház, többnyire boronaház. Feltűnően magas a ház tetőzete, szarufás tetőszéke. A fedél anyaga a szamosi házterületen a taposott, vastag szalma, Székelyföldön többnyire a fazsindely és a drányica. Az erdélyi ácsok mestermunkái a fiatornyos fatemplomok/templomtornyok és a régebben „székely kapu”-nak hitt galambbúgos nagykapuk. Fából épültek a csűrök (odorral, hiúval), a tehén- és a lópajták és egyéb gazdasági építmények (pl. abara Szatmárban, Máramarosban, landina Gyergyóban, asztagláb Udvarhely megyében).

Az erdélyi házak jellegzetessége a szobai nyílt tűzhely szikrafogóval, kandallóval (lásd még góc, gógány, kuptor).. A székely ház alaprajzi sajátosága a helységek kétsoros elrendezése. A dél-erdélyi és a beszterce-naszódi magyar népszigetek faluképe és építő kultúrája szorosan követte a szászok polgárosultabb telekrendjét, utcaépítést, a házak külső és belső kiképzését.

Erdélyben megmaradt néhány ősi gabonaféle (pl. alakor, tatárka), s néptápláléknak számít a kukorica (Szatmárban málé, Székelyföldön törökbúza), s a belőle készült ételek (puliszka, málékenyér). A Mezőségen és a folyók alsó völgyében a búza, felső szakaszán az árpa és a zab termesztendő.

Mindkettő szolgált emberi táplálkozásra. Az 1960-as években még élt a sarlós aratás. A gabonakévéket Erdély-szerte a mezőn, nyársra húzott kalangyákban szárították. A szénát földbe ásott rúd köré rakott boglyákban tárolták.

Az erdélyi bútorművesség középkori emlékei az ácsolt ládák. Régi formájuk (a „templomi láda”) egyes szász falvak templomerdőjében maradt fenn. Hasonló szerkezetű gabonás szűszékot székely falvak háziiparosai a 20. század közepéig készítettek. Az újkor elején megjelent asztalosbútor közös jellemzője a „virágozás”, melynek mintáit, színeit a templomok festett famenyeteit és bútorzatát készítő asztalosoktól vették át a népi szobabelsőt alakító mesterek. A 19. század derekán Orbán Balázs már a Székelyföld minden zugában festett szobabútorokat talált. Eltérő stílust mutat a székely, a hétfalusi csángó, a kalotaszegi és a torockói festett bútor.

Az erdélyi pásztorművészet kevésbé vált el a paraszti fafaragástól, tárgykészítéstől. Jellemző tárgya a kéreg sótartó, amit karcollással, fűzött, áttört elemekkel díszítettek. A kéregedények nagyobb része nem díszített (pl. a székely kászuk). A pásztorok, fafaragók díszítő technikáját főként az ékrovás és a vésett díszítés jellemzi, a karcolt virágornamentika csak a 19. század végén jelent meg (pl. pásztorbotokon).

Az erdélyi népviseletek közös vonása a régies szabásformák, ruhadarabok fennmaradása, a háziipari anyagok (vászon-, gyapjú- és pamutszöttek) használata. Mindkét nem viseletében megtalálhatók a meleg – bőrből, posztóból – készült ruhadarabok (zeke, szokmány, condra, bunda, köpeny, bekecs). A cifraaszúr az Alföldről a Sebes-Körös mentén elérte Kalotaszeget, majd a Maros mentén Dél-Erdélybe is behatolt. Erdély nagyobb részén azonban ismeretlen maradt. A férfiak lábravalója nyáron a szűkszárú vászongatya, általában véve pedig a festetlen, fehér posztóharisnya. A női viselet jellegzetessége a lepelszoknya (muszuj, fersing, katrinca), mely a kelet-európai szomszédsághoz köti ezt a tartományt. Már-már a viselet része a gyapjú oldaltarisznya és az átalvetőnek nevezett kettős-tarisznya (Kalotaszegen iszák, a románoknál desag). Az erdélyi lakáskultúra tartozéka a több fajta, háziipari eredetű cserge és szőnyeg (pl. a székely szőnyeg).

A táplálkozásban a savanyú ízlésirány, a „csorba”-típusú levesételek, a kásák, pépek, puliszkák, a változatos tejtermékek és sajtfélék és egyes fűszerek használata az erdélyi konyha jellegzetességei. A „káposzta hússal”, a székely

káposzta Apor Péter szerint „magyar gyomorhoz a leginkább illendő” éték. A szűken vett, a történeti Erdély a kenyér és kenyérpótlók tekintetében is elválik a Partiumtól (pl. a kovászmag, a kenyér mérete, kelesztése, sütésmódja, a kenyérhéj kezelése, s a puliszkafőzés módja terén). A kukoricapép (puliszka) a történeti Erdélyben „tört pép”, a Partiumban pedig „eresztett pép”. Hasonló eltérés mutatkozik a két alrégió között a kenderrost megmunkálásának munkafolyamataiban, eszközkészletében és terminológiájában is.

A négy magyar népzene-dialektus közül az egyik – már Bartóknál is – az erdélyi, melyet a régi stílusú dallamkincs ural. Sajátos műfaja a „keserves”, a bujdosó ének, s a klasszikus balladák zenei anyaga. A keleti vagy erdélyi táncdialektust a férfitáncok szokatlan bősége, a táncélet régies szokásai, esetenként a középkori tánc és zenekultúra stíluselemei jellemzik. Gazdagságának egyik forrása a magyar, román és szász, újabban a cigány, zene- és táncgyomány keveredése, kölcsönhatása. A keleti magyar táncdialektus Kalotaszegtől Moldváig számos (9) kisebb táji egységre tagolódik. A moldvai táncgyomány alapjaiban tér el az erdélyitől. Feltűnő benne a körtáncok és a páros tánccal ötvözött körtáncok domináns szerepe.

Erdély és Moldva a szájhagyományozó népköltészet máig buzgó forrása, a mesék, mondák, népénekek, imák, s a klasszikus balladák földje. A szövegfolklórt is gazdagította a történetek, motívumok népek közötti „vándorlása”, kölcsönzése (lásd Vadrózsa-per).

A MAGYAR NÉPESSÉG TÖRTÉNETE (ETNODEMOGRÁFIA, ETNIKAI TÉRSZERKEZET)

A tanulmány vizsgálja a magyarság és a Kárpát-medence más népeinek számokban kifejezhető tömegét, a lélekszám gyarapodásának, fogyatkozásának ingadozásait és követi a népek, népcsoportok településterületeinek változását, az etnikai térszerkezet koronkénti módosulását, esetenként drámai átrendeződését. Korszakonként és fejezetenként haladva tekinti át előbb a Kárpát-medence egészét, majd a jelenlegi állami-politikai tagolódás szerinti rendben elemzi a statisztika becsült és összeírásokon alapuló számait és térszerkezeti, geográfiai vonatkozásait (Szlovákia, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság, Horvátország, Muravidék, Órvidék [Burgenland], és Magyarország sorrendjében),

Középkor (10-15. század)

A honfoglaló magyarság és a helyben talált népesség számára vonatkozó becslések mindegyikét sorra véve leszögezi, hogy a honfoglalók száma nem lehetett kisebb, mint a Közép-Duna-medencében talált szlávoké, mert különben a magyarok is az eredetileg török nyelvet beszélő bolgárok sorsára jutottak volna. Ismerteti Mályusz és Szabó István becslését az ország népeinek középkor végi tömegéről és számarányáról (össznépesség kb. 4 millió, a magyarok számaránya kb. 80 %), de inkább fogadja el Kubinyi András számításait. Kubinyi 3,1 milliós össznépességet tételez, s annak kb. 66 %-a tartozott a magyar etnikumhoz.

A Felvidék benépesítésében szerepet játszó magyar, német és vlach kolonizációt elemezve felhasználja szlovák történészek eredményeit is, majd megállapítja, hogy a mai Szlovákia területén a tatárjárás előtt már 1612 település mutatható ki a történeti forrásokban. A 14-15. században megnőtt a cseh, morva, lengyel kolonizáció szerepe. A szlovákság etnogenezise szempontjából különösen nagy szerepet játszott a Felvidék huszita megszállása (1428-1462) és a csehek tömeges beköltözése.

Kárpátalja magyarlakta sávja a 10-11. században még gyepűvidék volt. A folyók mentén a 13-14. században húzódtott fel az alföldi magyarság a hegyek alá és a hegyek közötti medencékbe. A magyarságot a 13. század végétől az új szász (német) telepek, majd a Máramarosban létesült sóbányász koronavárosok is erősítették. A 14. század derekán gyorsult fel a Galíciából, Podóliából telepített ruszinok beáramlása a hegyvidékre.

Erdély mai területén – mint az főként Kniezsa kutatásai (1938) és régészeti leletek alapján tudható – a 11. századi etnikai tér nagy biztonsággal lokalizálható a folyók völgyére és a Mezőség térségére. A 13. század első felében jelentek meg Dél-Erdélyben német telepések (lovagrend), s a havasok alján román pásztorok a Déli Kárpátokban. A tatárjárás katasztrófáját a király és az erdélyi földbirtokosok újabb német és román telepítésekkel ellensúlyozták. Az 1495-ös adóösszeírás idején Erdély mai területén kb. 830 ezer fő élt, s a lakosság mintegy 20 %-át tette ki a németek és a románok együttes száma.

A középkorban a Délvidék (mai Vajdaság) az ország legsűrűbben lakott, s leginkább magyar jellegű térsége volt. A szerémségi bornak és a bácskai gabonának köszönhetően az ország leggazdagabb tájai közé tartozott. A mai Burgenland a 13. századra már jórészt ausztriai birtokosok kezére került; (házasság, elzálogosítás, birtokadományok révén). A határvidéki (s zömmel gyepűör eredetű) magyar népesség az oligarchák és Károly Róbert harcaiban őrlődött fel, s helyükre már a 14-15. században megindult a német ajkú jobbágyok betelepítése.

Újkor (16-18. század)

Az 1526 és 1711 közötti szűk két évszázadban a magyarok lélekszáma 2–2,1 millióról 1,5-re csökkent, a nem-magyaroké 1-1,1 millióról 1,7-re nőtt. A magyarság a Délvidékről és Szlavóniából szinte teljes egészében eltűnt. Erősen megfogyatkozott Erdélyben és a török hódoltság egész területén (Alföld, Kelet-Dunántúl). A 18. századi nagy vándormozgalmak és telepítések eredményeként 1790-ig a Kárpát-medence össznépessége 4,3 millióról 9,9 millióra, a magyarok száma 1,7-ről 3,1-re, a nem-magyaroké 2,6-ről 6,8 millióra növekedett. A magyarok részaránya a 18. század végén 31,5 %-ra süllyedt. Megváltozott az etnikai térszerkezet is. A magyarság néhány nagyobb etnikai tömbre és számos kis etnikai szigetre szakadozott, s diaszpórákat alkotott a német többségű városokban.

A mai Szlovákia területén a Magas Felföld megyei túlnépesedtek a 16-17. században, majd a török kiűzése után a Felföld mindkét alrégiója kibocsátó területté vált, ahonnan szlovák és magyar lakosok tömegei vándoroltak délre. 1715-1720 tájáig a későbbi Szlovákia területén a népesség nyelvi megoszlása az alábbi számokkal jellemezhető: 67,6 % szláv (szlovák, morva, ruszin, lengyel), 22,9 % magyar, 7 % német, 2 % egyéb. A szlovák-magyar nyelvhatár a Kisalföld térségében a hegyek lábától (a Nagyszombat – Nyitra – Léva vonaltól) délnek mozdult el. Akkoriban a Pozsonyi Hegyalján, s a Nyitra alatti síkon jelentős szlovák népszigetek alakultak ki (pl. Nagysurány környékén). Nagyobb szlovák foltok települtek a Pilis hegységben, Pest, Nógrád és Békés megye egyes részein. A Nagy Alföld újratelepítésében a Felföld magyar, szlovák és ruszin lakossága fontos szerepet kapott.

A ma Romániához tartozó országrészek (Erdély, Bánság, Partium) az etnikai térszerkezet, a népek, nyelvek, felekezetek arányszáma visszafordíthatatlanul megváltozott. Az erdélyi medencét és a folyó völgyeket feldúló török és tatár seregek a 17. század derekán a magyarság végzetes megfogyatkozását idézték elő. A védett hegyvidéken, a havasok alján élő románság lélekszáma a 17. század második felében már meghaladta az erdélyi magyarságét. A jobbágyság 18. századi utánpótlását a földbirtokosok már csaknem kizárólag a havasokról leszállított vagy a román fejedelemségekből beáramló románsággal hajtották végre. A Partiumban kisebb német (Nagykároly vidéke), szlovák (Réz-hegység) és ruszin telepek is születtek. A katonai kormányzat alá került Temesi Bánságba a török kiverését követően is folyton érkező román és szerb népesség mellé a 18. században főként német lakosokat telepítettek az örökös tartományokból vagy még távolabbi német térségekből.

Az 1790-től 1918-ig tartó korszak

A következő korszakot az újabb magyar gyarapodás és terjeszkedés (transzgresszió) jellemezte az egyik oldalon, nem-magyar csoportok asszimilációja, elmagyarosodása a másik oldalon. A 19. század folyamán a Kárpát-medence központi fekvésű területein élő magyarság lélekszáma (és arányszáma) az 1790-re becsült 3,1 millióról (21,5 %-ról) 1842-ig 4,8 millióra (37,4 %) gyarapodott. Ez a trend folytatódott a század második felében is. A magyarok lélekszáma 1869-ben (Horvátország nélkül) 6,2 millió (45,5 %), 1880-ban 6,4 millió (46,6 %), 1910-ben pedig megközelítőleg 10 millió (54,5 %). A dualizmus korában a magyarok növekedési rátája háromszorosa volt az országban élő nem-magyar népekének. Ebben szerepe volt az asszimilációs nyereségnek is, de a magyarok nagyarányú szaporodása nem írható tisztán az erőszakos asszimilációs politika számlájára. A növekedés megfigyelhető már a század első felében, s 1867-ig a magyarságnak nem volt politikai befolyása, intézményes lehetősége „erőszakos asszimilációra”.

A spontán asszimiláció főként a nem-magyar anyanyelvű városi diaszpórákat, a vegyes nemzetiségű települések kisebbségi helyzetben levő, s már generációk óta kétnyelvű lakosait érintette. Az etnikai arányok megváltozásához hozzájárult a magyarok magas születésszáma, kiugró

szaporodási rátája, földnélküli rétegeinek hatalmas tömege, s azok beáramlása az ipari munkahelyekre, bányákba, gyárakba, a folyószabályozások, vasútépítések stb. munkahelyeire. Említhető a magyar nyelvnek a központosító hatalommal, Budapest felemelkedésével megnövekedett presztízse, a zsidóság tudatos, tömeges magyarosodása, s gyors növekedése az emancipációt követő évtizedekben. Néhány ország részben és viszonylatban a kivándorlás különbözete is a magyaroknak kedvezett (pl. szlovák-magyar, német-magyar, ruszin-magyar relációban az Északi- és az Északkeleti-Felföld térségében).

Az 1910-es népszámlálás Erdély (Partium, romániai Bánság) 5,3 milliós lakosságában 2,8 millió (53,8 %) román, 1,7 millió (31,6 %) magyar, 566 ezer (10,7 %) német lakost talált. Az etnikai térszerkezet a 18. század vége óta lényegében nem változott. Elmagyarosodott görög katolikus ruszinok, római katolikus németek, magyarrá lett örmények, bolgárok, zsidók növelték a nagy szaporaságú magyar (székely) népességet. Belső migráció és telepítések révén nőtt meg a dél-erdélyi, meg a bánsági magyar nyelvterületek száma (Hunyad, Krassó-Szörény, Temes megye). Növekedett az iparvárosok, bányatelepek magyar munkásdiaszpórája is (Petrozsény és Zsil-völgye, Vajdahunyad, Resica, Oravica stb.).

1918-tól napjainkig

Az 1918-tól napjainkig tartó időben a Kárpát-medence államhatárai többször átrendeződtek, s a magyarság súlyos térvészése következett be. Általános tendencia a magyar népesség regressziója, fogyatkozása. Ez eleinte az utódállamokban (Csehszlovákia, Románia, Szerb-Horvát-Szlovén királyság) főként statisztikai eszközökkel, nevezetesen a zsidóság és a cigányság leválasztásával, önálló kategóriákba sorolásával történt. Az etnikai arányok tényleges változását okozták a menekültek és az optások kisebb-nagyobb tömegei. Magyarországra már az 1918-1924 közötti években is több mint 350 ezer magyar menekült érkezett az utódállamokból (190 ezren Románia, 107 ezren Csehszlovákia, 45 ezren a Szerb-Horvát-Szlovén királyság területéről). A második világháború alatt és után újabb 300-400 ezer menekült, elűdözött és kitelepített magyar érkezett a szomszédos államokból. A két szám összege legalább 700 ezer fős tömeget tesz ki. Mindezek ellenére még az 1950-es évek

elején is mintegy 3 milliónyi magyar élt kisebbségi sorsban az utódállamok területén, zömük az államhatárokat övező széles sávokban.

Magyarországon az önkéntes „hazatérés”, optálás következtében csak kis mértékben csökkent a nemzetiségek lélekszáma. Nagyobb veszteséget okozott számukra (és az ország számára) a II. világháborút követő kitelepítés (kb. 220 ezer német lakost érintett), a szlovák-magyar lakosságcsere (kb. 70 ezer szlovák hagyta el az országot). Magyarország háborús embervesztesége, a zsidóság deportálása és a holokauszt, majd a kivándorlás egymást követő hullámai az ország népességét drasztikusan apasztották. Mégis növekedett a magyarság lélekszáma az 1980-as évek elejéig mind a mai országterületen (10,7-10,6 millió), mind a határokon kívül (2,8 millió). Ráadásul az említett népmozgások következtében Magyarország etnikai homogenitása akaratlanul, - Európában is szokatlan mértékben - megnőtt.

Az 1980-as években a pozitív trend megfordult és napjainkig már tetemes veszteséget mutat a demográfia mérlege. Magyarország lakosságszáma 2001-ig csupán a szomszéd országokból érkező áttelepülteknek köszönhetően nem zuhant 10 millió alá (10,1 millió), s az elvándorlás, a születésszám csökkenése miatt a szomszéd országok magyar kisebbségének lélekszáma is feltűnően megfogyatkozott (2,7 millióra).

Ma a magukat magyar nemzetiségűnek vallók közül 9,3 - 9,4 millióan Magyarországon, 1,4 millióan Erdélyben, 520 ezren Szlovákiában, 240 ezren a Vajdaságban, 151 ezren Kárpátalján, 15 ezren Horvátországban, 6,6 ezren Őrvidéken (Burgenland) és 5,4 ezren a Muravidéken (Szlovénia) lakosai. Az elvándorlás és a születésszám csökkenése mellett a szomszéd államokban is egyre számottevőbb fogyatkozást okoz a magyarok fokozódó asszimilációja. Különböző viszonylatokban figyelhetők meg a disszimiláció jelenségei Magyarországon és a szomszéd országokban. Korábbi nemzetiségek asszimilánsainak utódai (unokái) váltanak más identitásra a hazai németek, cigányok és egyéb kisebbségek közül. Még természetesebbnek tűnik ez a folyamat a szomszéd országok magyarrá vált német, cigány és egyéb kisebbségeinek körében. (A cigányság esetében a váltás sok esetben az új roma identitás vállalásával jár együtt.) A nemzetiségi arányok változása országonként, nagy- és kis- térségenként, településenként is eltérő módon érinti az etnikai térszerkezet alakulását, folyamatos módosulását.

AZ ETNOGRÁFIA TUDOMÁNYTÖRTÉNETE

A néprajz, mint önálló tudomány csupán a 19. században jelent meg. Nemzetközi elnevezései közül az *etnográfia* a 18. század végén (1791-ben) tűnt fel, bár jelentése akkor még nem teljesen azonos mai tartalmával, az *etnológia* pedig a 19. század első felében formálódott önálló tudománnyá. Magyar nyelvű szöveg élén Csaplovics János használta először (1822) és értelmezte az *etnográfia* szót, mint az ország lakosainak statisztikai leírását. A magyar néprajztudomány történetéről eddig két könyv született, az egyik angol, a másik magyar nyelven. (Sozan, Michael: *The History of Hungarian Ethnography*. Washington, 1979.; Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, 2001.). Mindkettő együtt tárgyalja az etnográfia és a folklorisztika tudománytörténetét. Magyarországon a néptudomány e két ágát főként közös intézményei kapcsolják össze (Néprajzi Múzeum, Magyar Néprajzi Társaság, Ethnographia, Acta Ethnographica Hungarica, egyetemi tanszékek, MTA Néprajzi Bizottsága, Néprajzi Kutatóintézete stb.), azonban sok más országban e két stúdium tanszékei, folyóiratai, intézetei, társaságai is külön életet élnek, s rokontudományok más-más köreihez kapcsolódnak. A világ legtöbb részén természetes az, ami Magyarországon újdonság, hogy a két (rész)diszciplína hazai tudománytörténetét külön-külön tanulmány mutassa be. Hazai előzménye csupán a folklorisztikai kutatás történetének van, amit *A magyar folklór* című, több kiadást megélt tankönyv (legutóbb Budapest, 1998) számára Ortutay Gyula, Katona Imre és Voigt Vilmos dolgozott fel.

Kutatástörténet és tudománytörténet között azonban különbséget kell tennünk. Utóbbin azoknak az eszméknek, elméleteknek, irányzatoknak, iskoláknak a történetét értjük, melyek a szaktudományt kialakították, tárgyát kijelölték és szemléletét, módszereit, tárgyfelfogását formálták. Szűkebb értelemben használatos a kutatástörténet fogalma. Általában véve egy-egy tematika, részterület, intézményi kör kutatási eredményeinek számbavételét, egy-egy korszak, irányadó személyiség, kutatói tevékenység vagy életmű értékelését jelenti. Kutatástörténeti bevezető a *Magyar néprajz* c. sorozat folklór köteteiben a nagyobb tematikus egységek (pl. népköltészet, népzene, néptánc) élén is olvasható, s megtalálható a *VIII. Társadalom* című kötet elején is, de csupán elvétve fedezhető fel az anyagi kultúrát tárgyaló kötetekben.

Az *etnográfia tudománytörténete* című tanulmány tíz fejezetben követi nyomon a diszciplína közel kétszáz éves történetét. A bevezetőben felvázolja a történet hazai kutatásának eredményeit és az etnográfia történet korszakait, indokolja a periodizációt, felvillantja a korszakhatárok vitás kérdéseit. Önálló fejezetben mutatja be az országismeret, népismeret 18. századi eredményeit, legkiválóbb művelőit, Bél Mátyás munkásságának néprajzi jelentőségét. A szak előfutárai között emlékezik meg Tessedik Sámuelről és Berzeviczy Gergelyről is, akik elsőként foglalkoztak tudományos alapossággal a parasztnép állapotával Magyarországon.

A *romantika és a reformkor (1822-1849)* fejezet visszanyúl Herder és II. József korába, tárgyalja az irodalmi népiesség kialakulását, a 18. századi országleírás, topográfia hagyományait is folytató leíró statisztika néprajzi eredményeit, s a hozzá laza szálakkal kapcsolódó táj- és népismerető irodalom irányzatát. Bevonja Magda Pál és Fényes Elek munkásságát, s a korábbinál kritikusabban kezeli Csaplovics János szerepét az etnográfia hazai megalapozásában. Bizonyítja, hogy a nemzetiségek néprajzi felfedezése együtt haladt a magyar tájak és népcsoportok feltárásával, sőt olykor meg is előzte azt. Elemzi a tárgyak szerepét a „régiségek” kutatásában és a „nomád gazdálkodás”-nak, mint a magyar őstörténet egyik szálának felfedezését. Rámutat, hogy ennek szerzősége aligha tulajdonítható Kállay Ferencnek (mint Tálasi gondolta), sokkal inkább Kulcsár Istvánnak. A „nemzeti jellemtan” kapcsán méltatja Edvi Illés Pál néprajzi, folklorisztikai jelentőségét. Hangsúlyozza Edvi programjának a parasztságra irányuló etnográfiai jellegét, szemben a korábbi félreértéssel, a „hungarológiai”, „nemzetismereti” jelentőség túldimenzionálásával. Edvi Illés – más kortársaival együtt – a „történeti etnográfia” és a folklorisztika képviselőjének tekintendő, akit nem kellene az „etnocentrizmus” vádjával illetni.

Az 1850-1872 közötti periódust tanulmányunk a „retardáció” és a „posztromantika” címszavakkal nevezi meg. Sozán és Kósa e periódus kapcsán nem említi etnográfiai eredményeket. Pedig Reguly „palóc kutatása”, Hunfalvy Pál magyar etnogenezissel és néptörténettel kapcsolatos eredményei, a *nép*, a *nemzet*, az *ethnosz*, az *etnográfia* stb. kategóriákra vonatkozó magyarázatai ennek a szakasznak a fontos eredményei. Betetőzése a *Magyarország ethnographiája* (1876) című monográfia azonban átcsúszott a következő

periódusba. A *népisme* címszó alatt e korszakban folyó, zömmel hazai tájakhoz, népcsoportokhoz kapcsolódó leíró, dokumentáló munka szintén korszakos jelentőségű műveket eredményezett (Kubinyi Ferenc, Vahot Imre, Kőváry László, Prónay Gábor, Palugyai Imre, Galgóczy Károly, Hunfalvy János, Orbán Balázs és mások jóvoltából.)

A *pozitívizmus és a néprajz első intézményei (1872-1889)* címet viseli a következő periódust bemutató fejezet. Ebben kitüntetett helye van Beöthy Leónak, az emberi társadalomtörténet első kiemelkedő magyar tudósának, a pozitívizmus hazai ismertetőjének és Xantus Jánosnak, a Néprajzi Társaság megalapítójának. Rajtuk kívül a kortárs történetírás „népi irányzatának”, különösen Hunfalvy Pál, Ipolyi Arnold, Rómer Flóris néprajzi eredményeinek és a háziipar, a népművészet „felfedezésének”, a világkiállítások és a hazai országos kiállítások ebben játszott szerepének elemzése a fejezet legfőbb érdeme. Egy-egy alfejezetben ismerteti a Néprajzi Társaság első három évtizedének és a Néprajzi Társaság megalapítására irányuló erőfeszítéseknek a történetét.

Az *Evolucionizmus és a „tárgyi néprajz” alapvetése* címet viseli a következő három évtized (1889-1919) folyamatait, eredményeit bemutató fejezet. Első főszereplő benne Herman Ottó, aki *A magyar halászat könyve* (1887) két kötetével megalapozta a „tárgyi néprajz” hazai művelését. Herman természettudományos, utóbb „magyar módszer” néven elhíresült irányzata a paleontológia és az ősrégészet metodikájának, történelem-felfogásának egyenes folytatása. Történeti rétegeket képviselő tárgyak időben egymást követő sorozatai révén kívánta a tárgyak történetét, a fejlődés szakaszait feltárni. Herman jól ismerte Darwin, Lubbock és Virchow tanításait, kevésbé érdekelte Spencer, Murdock és a társadalomtudósok munkája. Egyénien értelmezett evolucionizmusát követte Jankó János, de szigorúbb módszerességgel, s a finnugor nyelvcsaládra vonatkoztatva. Tárgytipológiák, osztályzások alapján, összehasonlító néprajzi módszerrel kívánta az anyagi kultúra rekonstrukcióját megvalósítani (figyelemmel a nyelvtörténet eredményeire is). Jankó intézményépítő, kutatásszervező munkásságát további alfejezetek mutatják be (Néprajzi Múzeum, Néprajzi Értesítő, millenniumi falu, tájmonográfiák).

Tárgyi néprajz, őstörténeti irány, népművészet tárgyszavakkal jellemezhető az 1920-1934 közötti periódus etnográfiai tevékenysége. E

szakasz központi alakja Bátky Zsigmond, a Néprajzi Múzeum igazgatója volt, aki Györffy Istvánnal és Viski Károllyal az oldalán ismét a tudomány európai rangú és elismertségű műhelyévé tette a Néprajzi Múzeumot, s fél évszázadra szóló programot adott a szaknak. A nagy triász kevésbé ismert tagja, Viski Károly e fejezetben szintén jelentőségének megfelelő értékelés kap. Hármuk közül ő képviselte a magyar népi kultúra európaiságának, európai beágyazottságának felfogását, szentelt legtöbb figyelmet a nagy történeti stílusok, az európai kulturális áramlatok kérdéseinek. Viski folyamatosan törekedett a magyar népi értékek, különösen a tárgyalkotó népművészet feldolgozására, idegen nyelveken történő közreadására. Viski volt *A magyarság néprajza* - az első nagy szintetikus mű - spiritus rectora is. Hármójuk közül Györffy István járt legtöbbet terepre ebben a periódusban, a legtöbbet tett a gyűjtemények gyarapításáért, s felfedezés értékű tanulmányok sorát írta a földművelés és a településformák, a bőrruhák és a szűrők, az alföldi és az erdélyi magyar népcsoportok tárgyköreiből. A fejezet végén alfejezetek ismertetik a Néprajzi Múzeum, a Néprajzi Értesítő, a Néprajzi Társaság történetének újabb fordulópontjait, sikereit és kudarcait.

Az 1932-1949 közötti szűk két évtizedben került a néprajz a „nemzeti tudományok” kategóriájába. Ennek köszönhetően jelenhetett meg *A magyarság néprajza* c. kézikönyv négy kötete és a *Monumenta Hungariae Ethnologica* c. díszes népművészeti sorozat három kötete az MTA támogatásával. Új intézmények sora létesült (MTA Néprajzi Bizottsága, s annak Népzenei Albizottsága, egyetemi tanszék a budapesti, majd a kolozsvári egyetemen, Táj- és Népkutató Intézet, Magyarságtudományi Intézet, Néptudományi Intézet), s mind támogatta, koordinálta a terepkutatást, az egyetemi oktatást és a könyvek, folyóiratok kiadását. A kor fiatal etnográfusai (Ortutay, Gunda Béla) szerepet vállaltak a falukutató mozgalomban, létrehozták a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárát, közreadták a Magyar Néprajzi Atlasz első tervezetét és megindították a néprajzi térképezés munkálatait. A szak elhatárolódott a nemzeti szocialista törekvésektől (s a német néprajzzal is lazult korábbi kapcsolata), skandináv, francia, angolszász orientációs pontokat keresett és fogadókészséget tanúsított az európai etnológia eszméje iránt.

Az 1949-1990 közötti négy évtized hazai etnográfiajának központi feladata az *anyag* kultúra kutatása volt. Akkoriban minden korábbinál

határozottabban „történeti tudomány”-nak definiálta önmagát. Korszakos változások a szak életében 1949-50-ben következtek be, amikor megfogalmazódott a néprajz ötéves terve, s számos munkaközösség és munkacsoport szerveződött. Az MTA központi irányító, koordináló szerepet kapott, s a kutatások finanszírozását, a tudományos minősítéseket, a könyv- és folyóirat-kiadás ügyeit, a nemzetközi kapcsolatokat ápolását is intézte. A néprajz hátrányos helyzetét – az ideológiai megbélyegzésen túl – az a tény is fokozta, hogy a Néptudományi Intézetet a kormányzat 1949-ben megszüntette, akadémiai kutatóintézete pedig 1967-ig nem létezett.

A szak vállalásai, programjai (pl. *Néprajzi Lexikon*, *Magyar Néprajzi Atlasz*) helyesnek bizonyultak, de csupán a később felállított kutatóintézet bázisán valósultak meg. Erőteljesen folyt az 1950-es évektől fogva az agrárgazdaság hagyományvilágának tematikus monográfiákat eredményező kutatása, a történeti folyamatok és korszakok néprajzi dokumentációjának összegyűjtése, az archivális forrásfeltárás. Mindebben főként Gunda Béla, Tálasi István és Vargyas Lajos törekvése volt az irányadó. Nagy erővel indult el az 50-es évek falusi változásainak kutatása, de a 60-as évek elején ez az irányzat kifulladt, s csak a 70-es években indultak újabb néprajzi jelenvizsgálatok. Korszakos jelentőségű eredményeket értek el az anyagi kultúra legtöbb tematikájának feltárásában a Néprajzi Múzeum specialistái (pl. Fél Edit, Csilléry Klára, Kresz Mária, Szolnoky Lajos, Bodrogi Tibor, Hofer Tamás, Takács Lajos és mások). A Szabadtéri Néprajzi Múzeum létrejötté, a Néprajzi Múzeum új elhelyezése, a megyei múzeumi szervezetek kiépülése, a múzeumi évkönyvek és egyéb kiadványok garmadája az etnográfia korábban elképzelhetetlen „kitágulását”, a néprajzi dokumentáció és a publikációk robbanásszerű gyarapodását eredményezte. A sok eredmény közül kiemelendő a *Magyar Néprajzi Lexikon* öt kötete (1977-1982), a *Magyar Néprajzi Atlasz* kilenc albumban kiadott 640 térképlapja (1987-1991), a *Magyar néprajz* című sorozat első négy kötete (1987-1990).

A tanulmány utolsó fejezete a rendszerváltás óta eltelt idő, a közelmúlt és a jelen állapotrajzát nyújtja (*A magyar néprajzi kutatás az ezredfordulón*, 1990 -). Visszanyúl az európai néprajzi életben az 1960-as évek végétől kibontakozó vitákhoz és útkereséshez, a kelet-európai országokban 1990 tájáékán mutatkozó kérdőjelekhez, s a legújabb változásokhoz. A „Kell-e nekünk antropológia?”

kérdése, hol élesebben, hol csendesebben merült fel. Magyarországon a kulturális antropológia egyetemi tanszéket kapott az ELTE-n és a miskolci egyetemen, néprajzi tanszék létesült a pécsi egyetemen, szakos képzés indult Szegeden és Pécsen. Néprajzi tanszék létesült a kolozsvári egyetemen, antropológiai műhely Csíkszeredán.

Magyarországon a néprajztudomány az utóbbi másfél évtizedben is döntően a nemzeti kultúra, a néphagyományok örökségét kutatta és prezentálta a társadalom számára. Kötelezettségének tekintette a hazai nemzetiségek, etnikai és egyéb kisebbségek, valamint a határon túl élő magyar népcsoportok kulturális hagyatékának feltárását.

Folytatódott a *Magyar néprajz* sorozata, az anyagi kultúra és a társadalomnéprajz tematikáját tartalmazó kötetek kiadása. Az MTA Néprajzi Kutatóintézete és a Néprajzi Múzeum is folytatta történeti forrásközlő sorozatainak kiadását. Döntően a megyei múzeumi szervezetek érdeme *A megyék népművészete* című sorozat köteteinek megírása és kiadása. Az országos és a megyei múzeumi szervezetek is nagy erőfeszítéseket tettek anyaguk digitalizálása érdekében. Évkönyveik, könyvsorozataik, katalógusaik a tudományos kutatás számára is pótolhatatlan, értékes anyaggal szolgálnak.

A hazai etnográfia nemzetközi presztízsét számos nagy szervezet magyarországi konferenciájának megrendezése is mutatja. Ezek közül kiemelkedik a SIEF (az Európai Etnológia és Folklór Nemzetközi Társasága) 7. kongresszusa (Budapest, 2001) és köteteinek kiadása.

A tanulmány előmunkálatai, alapozó és melléktermékei az alábbi publikációk: Paládi-Kovács A.: *A nemzetiségek néprajzi felfedezői.* (könyv) Budapest, 2006. (Akadémiai Kiadó), U.ő.: *Herman Ottó és az evolucionizmus.* Miskolc, 2006.; U.ő.: *Egy európai etnológus Erdélyből: Viski Károly.* In: Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére,* 199-211. Bp. 2007. Universitas Kiadó.; U.ő.: *A European Ethnologist from Transylvania.* Acta Ethnographica Hungarica 52 (2007) 329-344; U.ő.: *Material Culture in Time. Touching Things.* In: *Ethnologia Fennica* 2007. Vol. 34. (in print), U.ő.: *K. Csilléry Klára életműve a magyar néprajztudományban.* Ház és Ember 18 (2005) 313-316., U.ő.: *Erdély és a Partium néprajzi kutatásáról.* Ház és Ember 20 (2007) (sajtó alatt). U.ő.: *Egy emelkedő nemzet tudósa: Fényes Elek (1807-1876).* Ethnica IX/1. (2007) 7-10.

A FOLKLORISZTIKA TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

A tárgykör első fejezetei elkészültek és rendelkezésünkre állnak, de második felét még nem kaptuk meg. A kidolgozására vállalkozó munkatárs a harmadik és a negyedik évben – az írásos megállapodások/megbízások ellenére - sem tudta az újabb részleteket szállítani. (Teljesítés hiányában természetesen kifizetés sem történhetett.) Amennyiben a kötet szerkesztése, lektorálása, sajtó alá rendezése közben a hiányzó részletek elkészülnek, akkor a kézikönyv az eredeti terveknek megfelelően jelenhet meg. Ellenkező esetben le kell mondanunk erről a tárgykörrel, s a t. Szerző által vállalt fejezetről.

A *Bevezetés* a folklorisztika hazai előzményeit, a kutatás és az egyetemi oktatás intézményi bázisának kialakulását veszi számba. Szól olyan tervekről is, amelyek nem valósultak meg. (Például arról, hogy többen is a Nemzeti Múzeumban kívánták a központi magyar folklórarchívumot felállítani.) Kiemeli a legrégebb magyar szépirodalmi társaság, az 1836 óta a magyar népköltés összegyűjtésének és kiadásának ügyeivel is foglalkozó Kisfaludy Társaság jelentőségét a magyar folklorisztika történetében. Tanulságos részleteket villant fel a hazai nemzetiségek folklórgyűjtésének múltjából. Kevesen tudják, hogy 1866-ban megindították *A hazai nem magyar ajkú népköltészet tára* című könyvsorozatot, amely azonban hamar abbamaradt. Értékeli a dualizmus korának a balkáni népek etnográfiai, folklorisztikai kutatása érdekében tett magyar erőfeszítéseit (pl. Strausz Adolf, Nopcsa Ferenc). Fontos mozzanata a néprajz hazai történetének a Német Néprajzi Intézet megalapítása 1930-ban a budapesti egyetemen Schwarcz Elemér vezetésével. (Ugyanott Györffy István Néprajzi Tanszékét csupán 1934-ben alapították meg.) Nemzetközi összehasonlításban is jelentősek Wlislocki Henrik és Herrmann Antal cigány néprajzi (főként. folklorisztikai) kutatásai a 19. század végén.. Ma már csak kevesen ismerik az *Ethnologische Mitteilungen der Zigeuner* rövid sorozatát, rendszertelenül megjelent számait. Ezt is, mint az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* c. időszaki folyóiratot, József főherceg mecénatúrája révén tudták megjelentetni. Külföldön nagyobb elismerést aratott, mint itthon, amit az is mutat, hogy a Gypsy Lore Society (London) 1900-ban hivatalos lapjává nyilvánította, a szerkesztő Herrmann Antalt pedig a Társaság főtítkárává választotta.

Nem kevésbé fontos, de csak kevesek által ismert ága a hazai folklorisztika történetének a zsidó folklór kutatása az 1880-as évektől fogva. A budapesti Rabbiképző, s a budapesti egyetem tanárai között már a századforduló tájékán is világhírű folkloristák és orientalisták voltak (Goldziher Ignác, Heller Bernát), akik részt vettek a Magyar Néprajzi Társaság vezetésében, publikáltak a néprajzi folyóiratokban. Később Löw Immánuel, Krausz Sámuel, Kohlbach Bertalan, majd a folklorisztika „tárgytörténet”-ről mindent tudó Scheiber Sándor jeleskedett a zsidó folklór, s az összehasonlító kutatások területén. (Scheiber Sándor 1943-ban néprajzból habilitált a szegedi egyetemen.)

A fejezet több olyan tényt említ, ami a hazai folklorisztika „világelsőség”-ét bizonyítja. Ilyen volt az első összehasonlító irodalomtörténeti – és egyben folklorisztikai – folyóirat, az *Acta Comparationis...* (Kolozsvár, 1877), a népzene gyűjtése, hangrögzítése fonográffal (Vikár Béla), a népzenei gyűjtések nemzetközi koordinálására kapott felkérés (Népszövetség, 1929), a mesetípusok első nemzetközi rendszerezésének tervezete (Katona Lajos) stb.

A tanulmány következő fejezete a folklorisztikai alapfogalmak, a terminológia és a tudományelmélet kidolgozása terén végzett hazai munkákat elemzi, de időben némileg összerosva és lebegtetve. Vizsgálja az „elméletellenesség” vádjának érveit és ellenérveit. Úgy találja, hogy a korai magyar etnológia nagyjai nem vádolhatók sem „elméletietlenség”-gel, sem provincializmussal. Értékeli Hunfalvy Pál, Katona Lajos, Viski Károly, Vajda László és mások elméleti irányultságú törekvéseit, publikációit. Kimondja, hogy „történeti fordulatra” a haza néprajztudományban a 20. század vége felé már csak azért sem volt szükség, mert nálunk Györffy István, majd Tálasi István irányításával korán kialakult a „történeti néprajz” szemlélete és munkamódszere.

Tanulságos fejezet foglalkozik a „tudományterület tudománytörténetével is. Vácsolja a szomszéd országok és az ott kisebbségi kutatóként tevékenykedő magyar folklórkutatóknak a szerepét és hatását a magyarországi kutatásra, a hazai kutatók elméleti és módszertani felkészültségére. Úgy találja, hogy az etnográfia és a folklorisztika hazai tudománytörténetének művelése, eredményessége európai összehasonlításban is megfelelő. Az előző nemzedék teljesítményei közül Ortutay Gyula *Magyar népismeret* című könyvét (1937) és

Tálas István *Néprajzi életünk kibontakozása* című szemláját (1948) emeli ki. Úgy látja, hogy Ortutay „egy, a nép megismerésével foglalkozó, felelős társadalomtudomány történetét vázolja fel.”. Tálas tudománytörténeti áttekintése inkább szakmai jellegű, s nála a társadalmi felelősség kérdése háttérbe szorul. Ortutay és Tálas programadó, rövid tanulmányt írtak, Sozan és Kósa tágabb, visszatekintő tudománytörténetet adtak. Leszögezi, hogy *A Magyar Népkutatás Kézikönyve* mindmáig társtalan, felül nem múlt teljesítménye a néprajz hazai tudománytörténet-írásának.

Végezetül beszámolhatunk arról, hogy a halasztási kérelemben felsorolt pontok mindegyike teljesült. Megjelent az „Ipari táj” címen elkészült kötet, elkészült a Magyar Néprajz I. kötetéhez szükséges illusztráció (térképek, ábrák, fotók, kották) túlnyomó része, folytatódott a lektorálás és az előszerkesztés (kéziratok formai egységesítése). A maradványból történt beszerzések biztosítják a mű nyomdai leadásáig szükséges tárgyi feltételeket.